

PAPER DETAILS

TITLE: ISRAILOGULLARININ INEKLE IMTIHANI

AUTHORS: Hüseyin ÇELİK

PAGES: 63-80

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/303716>

İSRAİLOĞULLARININ İNEKLE İMTİHANI

Hüseyin ÇELİK*

Özet

Kur'an, İsrailoğulları ve inek arasındaki ilişkiden sık sık bahseder. İsrailoğulları ile inek arasındaki ilişki basit bir ilişki değil, inanca dayanan bir ilişkidir. Onların eski inançlarına göre inek kutsaldı ve bu inançlarından da kurtulamamışlardı. Allah, bu yanlış inançlarından onları kurtarmayı amaçlamış ve kutsal saydıkları bu ineği kendilerine kestirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnek, buzağı, ibadet, kesmek.

THE CHILDREN OF ISRAEL AND THE TEST OF THE COW

Abstract

The Qur'an mentions about the relations between the children of Israel and cows. The relationship between the cow with the children of Israel is not a simple relationship but a relationship that is based on faith. According to their old beliefs, the cow was Holy but they failed to get rid of this belief. Allah, aims to rescue them from this false belief and they cut this cow is considered sacred to them.

Key Words: Cows, calves, worship, cutting.

* Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, huseyin.celik@gop.edu.tr

Giriş

Kıssalar, Kur'an'da en fazla zikredilen konulardan biridir. Kıssalar içerisinde Hz. Musa ile İsrailoğulları arasında geçen hadiseler geniş bir yer tutar. Allah'ın İsrailoğullarına verdiği nimetler¹, kendilerine gönderilen peygamberler², Firavun'un zulmünden kurtarılımları³, yerine getirmeleri istenen fiiller⁴ gibi konular bunlardan bazılarıdır.

İsrailoğulları, Mısır'dan çıkmak için hareket etmeleriyle birlikte Hz. Musa (as)'a problem çıkarmaya başlamışlardı. Önlerinde denizi, arkalarında da Firavun ve askerlerini görünce: *"Eyvah yakalandık"*⁵ şeklinde bağırma, denizi karşıya geçip putperest bir toplum görünce: *"Ey Mûsa! Onların kendilerine ait ilâhları olduğu gibi sen de bize ait bir ilâh yapsana"*⁶ demeleri, Allah kendilerine günlük bıldırcın eti ve kudret helvası göndermesine rağmen onların buna karşılık kabak, sarımsak, mercimek ve soğan gibi şeyler istemeleri gibi durumlardan onların problemlili bir kişiliye sahip olduklarını anlamaktayız.

İsrailoğulları ile ilgili olarak Kur'an'ın üzerinde durduğu konulardan biri de buzağıya tapma olayıdır ki bu bağlamda kalplerinde yer etmiş olan buzağı sevgisi⁷, Sâmirî'nin yapmış olduğu buzağı heykeli⁸ ve kesmeleri emredilen inekten⁹ söz edilmektedir. Bu makalede; İsrailoğulları ile buzağı arasında nasıl bir bağlantı vardı? Neden buzağıya karşı kalplerinde aşırı bir sevgi mevcuttu? Sâmirî, onları saptırmak için neden başka bir varlığın değil de buzağının heykelini yaptı? Allah neden onlara özellikle inek kesmelerini emretti? Bugünkü Hinduizm'deki ineğin kutsiyeti ile eski Mısır inanışları arasında bir ilişki kurulabilir mi? gibi sorulara cevap aranmaktadır.

İsrailoğullarının yaşam tarzı ve buzağı ile olan ilişkilerine göz attığımızda bunun basit ve sıradan bir durum olmadığını anlayabiliriz. Konunun birçok ayette ele alınması da bu sevginin sıradan bir sevgi olmadığını göstermektedir. Biz bu çalışmamızda buzağıya duyulan sevginin kaynağını ve mahiyetini ortaya koymaya çalışacağız.

¹ Bakara, 2/47-53.

² Bakara, 2/53; A'râf, 7/103; Yunus, 10/75.

³ Bakara, 2/49.

⁴ Bakara, 2/40-45.

⁵ Şu'arâ, 26/61.

⁶ A'râf, 7/138.

⁷ Bakara, 2/93.

⁸ A'râf, 7/148.

⁹ Bakara, 2/67-73.

İsrailoğullarının buzağı ile olan ilişkilerinden bahseden ayetleri şu iki başlık altında toplayarak inceleyebiliriz:

1. İsrailoğulları ve buzağı sevgisi
2. İnek kesmelerinin emredilmesi

1. İsrailoğulları ve Buzağı Sevgisi

Kur'an'da İsrailoğullarının buzağı ile olan ilişkilerinden bahseden Kur'an ayetlerini incelemeden önce kısaca Eski Mısır'ın inançları arasında yer alan buzağının kutsiyetinden ve bugünkü Hinduizm'de var olan ineğin kutsiyetinden ve bu inancın kaynağından söz etmek yerinde olacaktır. Çünkü İsrailoğulları'ndaki buzağı sevgisi ile bu inanç yapısı birbiriyle bağlantılıdır.

Eski Mısır'da hem boğalar hem de inekler kutsal olup, İsis ineği, Osiris ise boğayı temsil ederdi. Boğaların Tahıl Tanrısı Osiris'in bedenleşmiş şekilleri olduğuna veya çoban bir halkın taptığı kutsal sığırların soyundan geldiğine inanılırdı.¹⁰

İsrailoğulları Mısır'da iken ineğe tapmaya başlamışlardı ve bunu da Mısırlılardan öğrenmişlerdi.¹¹ Mısır'daki tapındıkları ineğin ismi ise **İbîs** idi.¹²

İsrailoğullarındaki ineğin kutsal sayılması ile Hinduizm'deki ineğin kutsiyeti arasında bir ilişki kurulabilir mi?

Hindistan bölgesinin ilk dini olarak kabul edilen Brahmanizm; milattan önce 2000-1500 yılları arasında Hindistan'a gelerek yerli grupları hâkimiyetleri altına alan Arılar'in inançları ile yerli Hint dinlerinin karışımından meydana gelen, temel kaynağı Veda adı verilen kutsal metinlerden oluşan ve kendisine Vedizm denilen yeni bir inanç sisteminin adıdır.¹³ Brahmanizm daha sonra ortaya çıkan Hinduizm'in de nüvesini teşkil etmiştir.¹⁴ IX. yüzyılda Brahmanizm'den

¹⁰ Albayrak, Kadir, "İsrailoğulları'nın "Altın Buzağı"sı ve "Kızıl İnek"i", *Bilimname*, Sayı: V, Yıl: 2004/2, s. 92.

¹¹ Albayrak, a.g.m., s.92; İbni Aşur, Muhammed Tahir, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Daru't-Tûnisîyyetü, 1984, XVI/167.

¹² İbn Aşûr, a.g.e., XVI/167.

¹³ Tümer, Günay, *Brahmanizm*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1992, VI/329; Demirci, Kürşat, *Hinduizm*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1996, XVIII/113

¹⁴ Tümer, *Brahmanizm*, VI/329.

Hinduizm'e geçilmiş ve bundan sonra Brahmanizm, Hinduizm içerisinde rahipler çevresinde yaşayan eski bir kült olarak izini devam ettirmiştir.¹⁵

M.Ö. VI. Yüzyılda Hindistan'da Buda tarafından kurulan Budizm¹⁶ M.Ö. III. Yüzyıla doğru iyice güçlenmiş, bunun neticesinde Brahmanizm kırsal alanlara doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Bu kaçış, daha önceden başlamış olan yerli dinlerle karışma sürecini hızlandırmış ve pek çok mahalli inancın Brahmanizm'e dâhil olmasına neden olmuştur. Bu senkretizm safhasında hem Budizm hem de Jainizm Brahmanizm'e etki etmişlerdir. Senteze dayalı bu süreç M.Ö. III. Yüzyıldan I. Yüzyıla kadar devam etmiş, bu sürede yerli Hint kültürlerindeki yerli ilahlar, Hindu kahramanlarına dönüşmüş, hayvanlarla ilgili inançlar da bu dönemde Brahmanizm'e girmiştir.¹⁷

Hint dinlerindeki ineğin kutsallığı inancının, yerli Hint kültüründen geçtiği söylenebilse de, yerli Hint kültüründe ne şekilde oluştuğuna dair elimizde bir bilgi mevcut değildir. M.Ö. 2500 yıllarından kalma İndus vadisindeki Harappa ile Sind'deki Mohenjo-Daro şehirlerine ait kalıntılardan elde edilen bilgilerden¹⁸ hareketle Hindistan bölgesinin ilk yerleşenlerinin, Afrika zencileri ve Austroloidler (Okyanusyalılar) ve Asya kökenli Dravidler'den oluşan karmaşık etnik yapı olduğundan bahsedilmektedir.¹⁹ İsrailoğulları'nın, Hz. Musa önderliğinde Mısır'da çıkışları da milattan önce 1225'te tahta geçen Menephtah'ın (Merneptah) saltanatı döneminde olduğu rivayet edilmiştir.²⁰

Hindistan'ın ilk sakinlerinin Afrika kökenli olması, Hindistan'ın ilk dini olan Brahmanizm'deki hayvanlarla ilgili inançların yerli dinlerden geçmiş olması, Mısır'daki ineğin kutsallığı inancı ile Hinduizm'deki kutsallığı arasında bir ilişkinin varlığını çağrıştırmaktadır. Bu iki topluluk arasındaki etkileşimin olabileceğine delil olabilecek diğer bir husus da reenkarnasyon inancıdır. Her iki toplum da ruh göçüne inanmaktaydılar.²¹

Eski Mısır ve Hint dinlerinin inanç değerleri arasında bulunan ineğin kutsiyetinden kısaca bahsettikten sonra, Kur'an'da yer alan İsrailoğullarının buzağı sevgisinden söz edebiliriz. İsrailoğullarında mevcut olan inek sevgisi

¹⁵ Tümer, *Brahmanizm*, VI/330.

¹⁶ Tümer, Günay, *Budizm*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1996, VI/352.

¹⁷ Demirci, *Hinduizm*, İslam Ansiklopedisi, XVIII/113.

¹⁸ Tümer, *Brahmanizm*, VI/329.

¹⁹ Tümer, *Brahmanizm*, VI/329.

²⁰ Uzun, Musa, *Firavun*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1996, XIII/119.

²¹ Küçük, Abdurrahman, Tümer, Günay, *Dinler Tarihi*, s. 88; Hacaloğlu, Haluk, *Hayat, Ölüm ve Ötesi*, s.70.

bütün ayetlerde عجل “ıcl” kelimesi ile ifade edilirken²², hem erkek hem de dişi sığır anlamına gelen بقره “bakara”²³ kelimesi²⁴ sadece inek kesmekle emrolunduklarında zikredilmiştir. İneğin yavrusu²⁵ anlamına gelen bu kelimenin “ıcl” şekilde isimlendirilmesinin sebebi olarak da; Musa (as)’ın kendi aralarına dönmeden ona tapınmakta acele etmeleri olduğu rivayet edilmiştir.²⁶

İsrailoğulları ve buzağıya duydukları sevgiden bahseden ayetleri şu alt başlıklar altında toplayabiliriz:

- İsrailoğullarının kalplerinde var olan buzağı sevgisi,
- Ziynet eşyalarından buzağı yapmaları ve ilah olarak ona tapınmaları,
- Buzağıyı tanrı edinmekle zalimlerden olmaları,

a. İsrailoğullarının Kalplerinde Var Olan Buzağı Sevgisi

İsrailoğullarının kalplerinde var olan buzağı sevgisi, içlerindeki buzağıya tapınma isteğinden kaynaklanmakta olup, ayette konu ile ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır:

“Bir vakit “Size verdiğimiz (Tevrat) ı kuvvetle tutun (ona sımsıkı yapışın, söz) dinleyin” (diye) “Tûr” u tepenizin üstüne kaldırıp sizden söz almıştık. “(Kulağımızla) dinledik, (kalbimizle) isyan ettik” demişlerdi. (Çünkü) küfürleri yüzünden kalplerine buzağı (bir su gibi) içirilmiş (iyice işlemiş)di. De ki: “Eğer mü’min (kimse)ler iseniz inancınız size ne kötü şey emrediyor.”²⁷

Bu ayet, İsrailoğullarının inanç yapılarından bahsetmektedir. Her ne kadar Musa (as)’a iman etmiş olsalar da eski inançlarının daha ağır bastığına vurgu yapılmaktadır. “Kalplerine buzağı içirildi” ifadesinden de onların eski inançlarını kalplerinden söküp atamadıkları anlaşılmaktadır. Adeta bir kumaşı boyadıktan sonra tekrar o boyayı çıkarmak ne kadar zorsa, onların kalplerinden eski inançlarını çıkarmak da o kadar zor bir durumdur.²⁸

²² Bakara, 2/93; Nisa, 4/153; A’râf, 7/148.

²³ Bakara, 2/67-73.

²⁴ Yazır, Elmahlı Hamdi, tsz., *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Kitabevi, t.y., I/381

²⁵ İbn Manzur, Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, , *Lisânü’l-Arab*, İran,1405 h., II/429

²⁶ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîrü’t-Taberî (Câmu’l-Beyân fî Te’vîli’l-Kurân)*, Daru’l-Kutubı’l-İlmıyye, 2005, I/323.

²⁷ Bakara, 2/93.

²⁸ ez-Zemahşarî, Ebu’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, *Tefsîrü’l-Keşşâf*, Daru’l-Ma’rife,2005, I/166; Razî, Muhammed, *Tefsîrü’l-Fahri’r-Râzî*, Daru’l-Fıkr,2005, III/183; Ebu Hayyan, Muhammed b.

Bir mekânın zikredilmesi ispatı kuvvetlendirdiği için ispatta mübalağa yapma maksadıyla kalp, içmenin mekânı olarak ifade edilmiş²⁹ ve sevginin mekânı olarak gösterilmiştir.³⁰ Nasıl ki su, yerden çıkan her bitkinin hayat kaynağı ise, onların buzağıya olan bu sevgileri de onlardan sudur eden her fiilin kaynağı olmuştur.³¹ Suyun bedeninin her tarafına yayılma özelliğinden dolayı da onların bu sevgisi suya benzetilmiştir.³²

“Küfürleri sebebiyle” buyurularak, onların kalplerine buzağı sevgisinin yerleştirilmesinde asıl etkenin, kendilerinin içerisinde bulundukları küfür olduğuna dikkat çekilmiştir.³³ Yoksa onların Allah’a olan imanlarına rağmen, kendilerinin iradelerini yok sayarak verilen bir sevgi değildir. “İmanınızın emrettiği ne kötüdür” ifadesinde de tehekküm³⁴ vardır.³⁵ “İman” denmiyor “imanınız” deniyor. Çünkü gerçek bir iman sahibi olan birinden böylesi bir davranış sudûr etmez. Yine “imanınız” derken de onların imanlarının makbul olmadığına işaret vardır.³⁶

Bu ayet, İsrailoğullarının inanç yapılarını ortaya koyduğu gibi onların karakterlerine de ışık tutmaktadır. Daha önceden eski inançlarının yanlış, Musa (as)’ın getirdiği dinin hak olduğuna delalet eden birçok hadiseler ve apaçık mucizelere şahit olmuş olmalarına rağmen hala eski inanışları terk edememiş olmaları onlarda bir karakter bozukluğu olduğuna işaret etmektedir. Allah’ın mucizelerini gözleriyle görmelerine rağmen hemen unutabilmekte ve eski hallerine dönebilmekteler. İsrailoğullarıyla anlatılan kıssaların tamamını göz önünde bulundurduğumuzda, onlardaki inanç ve karakter bozukluğunu çok daha net görebiliriz.

Yusuf el-Endülüsi, *Tefsîrû'l-Bahri'l-Muhîr*, Darü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1993, I/476.

²⁹ Alûsî, 1993, I/514.

³⁰ Ebû Hayyan, a.g.e., I/476; eş-Şerbînî, Muhammed Ahmed el-Hatîb, *Tefsîrû'l-Hatîbî's-Şerbînî*, Darü'l-Kutubî'l-İlmîyye, 2004, I/89.

³¹ Razî, a.g.e., III/183; Ebu Hayyan, a.g.e., I/477.

³² Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmü't-Tefâsîr*, Darü'l-Ma'rife, 2007, s. 76.

³³ Şevkânî, a.g.e., s. 76.

³⁴ **Tehekküm**: İstihza ve alay etmektir. Uyarmak ve tehdit etmek için müjde, alay etmek için medih sözcüklerinin kullanılmasıdır. “Münafıklara kendileri için acı bir azap olduğunu müjdele.” (Nisâ, 4/ 138) ayetinde olduğu gibi. (Demirci, Muhsin, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, s. 280).

³⁵ Razî, a.g.e., III/183; Ebu Hayyan, a.g.e., I/477; Şerbînî, a.g.e., I/89; Alûsî, a.g.e., I/515.

³⁶ Ebu Hayyan, a.g.e., I/477.

b. Ziynet Eşyalarından Buzağı Yapmaları ve İlah Olarak Ona Tapınmaları

İsrailoğullarının kalplerinde var olan buzağı sevgisinin aksiyona dönüşerek dışa yansımından bahsetmeden önce, konunun Tevrat'ta ne şekilde ele alındığından bahsetmek istiyoruz. Konu Tevrat'ta şu şekilde anlatılır:

Mısır'dan çıkışın üçüncü ayında İsrailoğulları Sina dağına varırlar.³⁷ Allah Mûsa'yı dağa çağırır.³⁸ Daha sonra Allah tekrar Mûsa'ya şariat ve emirlerini öğretmek ve taş levhaları vermek için dağa tekrar çıkar³⁹ ve orada kırk günekir gece kalır.⁴⁰ Musâ'nın dağdan inmesi gecikince, kavmi Harun'dan kendilerine bir ilâh yapmasını isterler. Harun'da onlardan kadınlarının, kızlarının ve çocuklarının kullandıkları altınları getirmelerini ister ve onlara dökme bir buzağı yapar⁴¹. Musa dağdan elinde iki levha ile indi.⁴² Ordugaha yaklaşınca buzağıyı ve oyunlarını gördü, öfkesi alevlendi ve ellerindeki levhaları attı ve dağın eteğinde onları kırdı.⁴³ Musa daha sonra Harun'a kızar. O da kavminin kendisinden böyle bir talepleri olduğunu, kendisinin de altınlarını alıp ateşe attığında bu buzağının çıktığını söyler.⁴⁴ Bunun üzerine Musa RAB tarafından onları kendisine çağırır ve onlardan kendi kardeş, arkadaş ve komşusunu öldürmelerini söyler. Levi oğulları o gün üç bin kadar kişiyi öldürürler⁴⁵. Ertesi gün Allah Musa'da kırdığı levhalar gibi iki taş yaparak Sina dağına gelmesini söyler, Mûsa da kırılanların yerine tekrar iki taş tablet hazırlar ve Sina'ya çıkar.⁴⁶ İlâhi emirleri alarak yemeden içmeden kırk gün dağda kalır.⁴⁷

Kur'an'da ise şöyle anlatılmaktadır:

“(Tûr'a giden) Musâ'nın arkasından kavmi ziyet takımlarından bir buzağı heykel(i yapıp onu Tanrı) edindiler ki onun (inek gibi) bir böğürmesi de vardı. Onun kendileriyle konuşmayacağını, onlara bir yol da gösteremeyeceğini görmediler mi ki ona tutundular, kendilerine yazık ediciler oldular.”⁴⁸

³⁷ Çıkış, 19/1.

³⁸ Çıkış, 19/3.

³⁹ Çıkış, 24/12.

⁴⁰ Çıkış, 24/18.

⁴¹ Çıkış, 32/1-6.

⁴² Çıkış, 32/15.

⁴³ Çıkış, 32/19.

⁴⁴ Çıkış, 32/21-24.

⁴⁵ Çıkış, 32/26-29.

⁴⁶ Çıkış, 34/1-4.

⁴⁷ Çıkış, 34/27-28.

⁴⁸ A'raf, 7/148.

“Dediler ki: “Biz sana verdiğimiz sözden kendiliğimizden dönmedik, ancak o kavmin (Mısır halkının) süs eşyalarından birtakım yükler yüklenmiştik, biz onları (ateşe) attık, böylece Sâmîrî de attı. Hulâsa: “O, kendilerine böğüren bir buzağı heykeli (döküp) çıkarmıştı. (Gerek o, gerek avenesi): “İşte sizin de, Musâ’nın da Tanrısı budur! Fakat (Musa) unuttu” demişlerdi.⁴⁹

“Ey Musa, seni kavminden (ayırıp böyle) acele ettiren (sebe) nedir? Dedi: Onlar, işte onlar da benim ardımca (geliyorlar). Ben sana yönelerek acele ettim ki, yâ Rab, (benden daha çok) hoşnut olasın”. “Biz senden sonra kavmini imtihan ettik. Sâmîrî onları saptırdı”⁵⁰

Kur’an’da Mûsa (as)’ın kırk gün kaldığından bahsedilirken Tevratta ise kırkar günlük iki peryot halinde kavminden ayrı kaldığından basedilmektedir. Her iki kaynakta buzağıya tapındıkları, Mûsa (as)’ın levhaları attığı zikredilmektedir. Fakat Tevrat’ta işin asıl faili olara Samirî değil de Harun(as) gösterilmektedir.

Kur’an’a göre İsrailoğulları imtihana tabi tutulmuş ve bunuda kaybetmişlerdi. Tâbi tutulmuş oldukları imtihan ise; Sâmîrî’nin buzağı heykeli yapması ve: *“bu sizin ve Musa’nın ilahıdır”* diyerek onları dalaletle sürüklemesidir.⁵¹ Kendisi sebebi ile dalaletle düşürüldüklerinden dolayı da bu kavram Sâmîrî’ye atfedilmiştir.⁵²

فَنَسِيَ “fe nesiye” den maksadın; imanını ve Müslümanlığını unuttuğu kişinin Sâmîrî⁵³ olduğu söylene de bunun Musa (as) olması daha kuvvetlidir. Kendi düşüncelerini telkin etmeye çalışan aynı zümrenin Musa (as)’ı suçladığı anlaşılmaktadır. Yani “onun ilahı da bu buzağıydı ama o bunu unuttu ve Tûr’a gitti” demişlerdir.⁵⁴

İsrailoğullarının sapıtmasında etkin olan Sâmîrî’nin asıl ismi Musa b. Zafer’di.⁵⁵ Kendilerine Sâmîre denilen, İsrailoğulları kabilesinin ileri

⁴⁹ Tahâ, 20/ 87-88.

⁵⁰ Tahâ, 20/83-85.

⁵¹ Ebu Hayyan, a.g.e., VI/250; el-Hâzin, Alaâddin Ali b. Muhammed b.İbrahim el-Bağdadî, *Tefsîrû'l-Hâzin (Lübbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl)*, (t.y.), II/244.

⁵² Hâzin, a.g.e., II/244.

⁵³ Ebu Hayyan, a.g.e., VI/250; İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdu'l-Hak b. Atiyye el-Endülîsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dar-u İbni Hazm, 2002, s.1263; İbn Aşûr, a.g.e., XVI/167.

⁵⁴ İbn Atiyye, a.g.e., s.1263; Şevkânî, s. 919; Hâzin, a.g.e., III/245; Alûsî, a.g.e., XV/362; el-Cezâirî, Ebu Bekir el-Câbir, *Eyserü't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikemi, 2002, s. 899.

⁵⁵ Şerbînî, a.g.e., II/529.

gelenlerinden⁵⁶ ve ineğe tapan⁵⁷ biriydi. Gerçekte bu inancından hiç vaz geçmediği halde Musa (as)'a karşı inancını gizlemişti.⁵⁸

Ayette buzağıyı yapandan Sâmirî olarak bahsedilirken buzağının hammaddesi olarak da *اوزار* "evzar" kelimesi kullanılmıştır. Mutlak olarak, ağırlık⁵⁹ anlamına gelen "evzâr" kelimesi ise; istiâre yoluyla İsrailoğullarının Kıptiler'den süslenmek için almış oldukları ziynetler için kullanıldığı gibi,⁶⁰ kendisi sebebiyle günahkâr olduklarından⁶¹ veya ziynet eşyalarının çokluğu ve ağırlığından dolayı⁶² da bu şekilde isimlendirilmiş olabilir.

İsrailoğulları, Mısır'dan çıkacakları bilgisinin kendilerine haber verilmesi üzerine Mısırlılardan emanet olarak altın almışlardı. Mısır'dan çıkıp, düşmanlarından emin oldukları zamanda uyacakları bir şeriat ve kitapları da yoktu. Allah Musa (as)'a Tevrat'ı indireceğini vadedince Musa (as) da yerine kardeşi Harun (as)'ı bırakarak kitabı almak için Tûr'a gitti.⁶³ Musa (as) Rabbinde gidince Harun İsrailoğullarını yüklenmiş oldukları vebalden kurtarmak için⁶⁴: "Mısırdan çıkarken emanet olarak çok miktarda altın ve süs eşyası aldınız. Onları atın ve onlardan kurtulun." dedi. Onlara bir ateş yaktı ve ziynetlerini onun içine attırarak⁶⁵ onlara altından bir buzağı yaptı. Kavmine de dönerek: "İşte sizin de Musa'nın da İlahı bu" dedi ve kavmi de hemen onu ilah edindiler.⁶⁶

Sâmirî'nin "Ben onların görmediği şeyi gördüm. Elçinin izinden bir avuç avuçladım da onu attım"⁶⁷ sözünden maksadın bizzat bir şey alıp atmak değil de, peygamberin dininden ve sünnetinden bir şeyler öğrenip ama daha sonra onları terk etmesi, uygulamaması⁶⁸ olarak anlamak daha isabetlidir. "Fılan kişi filanın

⁵⁶ Râzî, a.g.e., XXII/95; Şerbînî, a.g.e., II/529; Şevkânî, a.g.e., s. 918.

⁵⁷ Taberî, a.g.e., I/322; İbn Atiyye, a.g.e., s. 87; Razî, a.g.e., XXII/95; Ebu Hayyan, a.g.e., I/359; Şerbînî, a.g.e., I/69; Şevkânî, a.g.e., s. 918

⁵⁸ Ebu Hayyan, a.g.e., I/359; Razî, a.g.e., XXII/95; Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafa, *Ruhu'l-Beyân fî Tefsîrî'l-Kurân*, Daru'l-Kutübi'l-İlmîyye Bursevî, 2009, I/137; Şerbînî, a.g.e., I/69; Şevkânî, a.g.e., s. 918.

⁵⁹ İbn Aşûr, a.g.e., XVI/166)

⁶⁰ Ebu Hayyan, a.g.e., VI/249; Bursevî, a.g.e., V/420; İbn Aşûr, a.g.e., XVI/166.

⁶¹ Ebu Hayyan, a.g.e., VI/249; Şevkânî, a.g.e., s. 918.

⁶² Hâzîn, a.g.e., III/245.

⁶³ Şerbînî, a.g.e., I/69.

⁶⁴ Bursevî, a.g.e., V/421; Şevkânî, a.g.e., s. 918.

⁶⁵ Taberî, a.g.e., I/322; İbn Atiyye, a.g.e., s. 87; Razî, a.g.e., III/74; Şerbînî, a.g.e., I/69.

⁶⁶ Razî, a.g.e., III/74; ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîrü'l-Vasît*, Daru'l-Fikr el-Muâsıra, 2006, II/1545.

⁶⁷ Tâhâ, 20/96.

⁶⁸ İbn Aşûr, a.g.e., XVI/174; Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsîrî'l-Kur'ân*, Dar-ü İhyâi't-Türâsî'l-Arabîyyi Tabatabâî, 2006, XIV/159; Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîrü'l-Merâğî*, Daru İhyâu't-Türâs Merâğî, (t.y.), XVI/145.

izinde" dendiği zaman da onun yolundan gittiği ve onu kendine örnek aldığı anlaşılır. Yoksa burada şekli olarak onun izi sıra gittiği anlaşılmaz. Önceki ayetlerde de Allah (cc) Musa (as)'a: "Acele ile seni kavminden uzaklaştıran nedir, ey Musa?"⁶⁹ şeklinde vahyedince Musa (as) da: "هم اولا على اثرى" "Onlar benim peşimdeler"⁷⁰ diyerek aynı kelimeyi kullanmış ve bunda da arkası sıra geldiklerini değil, sünneti üzerinde olduklarını kast etmiştir.

"Ben onların görmediği şeyi gördüm" den maksatta "onların(kavminin) bilmediklerini öğrendim, onların idrak etmediklerini idrak ettim"⁷¹ demektir.

Bu ifadelerden, Sâmirî'nin diğerlerine göre daha bilgili biri olduğu, Peygamberin dininden ve şeriatından bazı şeyler öğrendiği ama sonradan bu düşünce ve yaşantısından vazgeçtiği anlaşılmaktadır.

Bu ateşi Sâmirî'nin yaktırdığı⁷² ve bu buzağıyı kadınların ziynetlerinden yaptığı da rivayet edilmiştir.⁷³

"Böğüren bir buzağı heykeli" ifadesi, buzağının fiziki şekli hakkında bilgi vermektedir. "ceseden" جسد ibaresinden onun ruhu olmayan,⁷⁴ belli uzuvlara sahip⁷⁵ altından yapılmış bir heykel olduğu anlaşılırken, "inek sesi" anlamına gelen⁷⁶ خوار "huvar" den de inek sesine benzer bir ses çıkarttığı anlaşılmaktadır. Bu ses, buzağı şeklinde yapılan heykelin belirli yerlerinde boşluklar bırakılması sebebiyle bir taraftan giren havanın diğer taraftan çıkmasıyla oluşan bir ses olabilir.

Musa (as) kırk gün sonra Sinâ'dan döndüğü zaman kavminin buzağının çevresinde bağırıp çağırdıklarını işitince, kendisi ile beraber olan yetmiş kişiye: "işte bu fitne sesidir" şeklinde ifadesindeki fitne sesinin "huvar" olduğu da rivayet edilmiştir.⁷⁷

İbn Aşur, ayette اخرج "Ehrece" denmesinden hareketle, bu buzağıyı o kavimden put yapmayı bilen birinin gizli bir yerde yapıp sonradan piyasaya

⁶⁹ Tâhâ, 20/83.

⁷⁰ Tâhâ, 20/84.

⁷¹ Şevkânî, a.g.e., s. 920; İbn Aşûr, a.g.e., XVI/174; Cezâîrî, a.g.e., s. 900.

⁷² Hazîn, a.g.e., III/245.

⁷³ Cezâîrî, a.g.e., s. 35.

⁷⁴ İbn Atıyye, a.g.e., s. 1263; Şerbînî, a.g.e., II/530; Alûsî, a.g.e., XV/362; Yazır, a.g.e., IV/2283.

⁷⁵ İbn Aşûr, a.g.e., XVI/166.

⁷⁶ Alûsî, a.g.e., XV/362; İbn Aşûr, a.g.e., XVI/166.

⁷⁷ Merağî, a.g.e., XVI/139.

sürdüğünü, yaparken de karnında ve boynunda boşluklar bıraktığını, o boşluklara körükle hava verince de buzağı sesi çıkardığını söylemiştir.⁷⁸

c. Buzağıyı Tanrı Edinmekle Zalimlerden Olmaları

Musa (as)'ın kırk gün gibi kısa bir süreliğine aralarından ayrılmasının akabinde İsrailoğulları buzağıya tapınmaya başlamıştı. Kur'an, bu şekilde yapmakla onların zalimlerden olduklarını şu ayetlerde vurgulamıştır:

*"Hani Musa ile kırk gece için sözleşmiştik. Ama sonra siz, onun arkasından buzağıyı (tanrı) edinmiş ve (böylece) zalimler olmuştunuz."*⁷⁹

*"Musa, kavmine dedi: "Ey kavmim, gerçekten siz, buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Hemen, kusursuzca yaratan (gerçek ilah)ınıza töbe edip nefislerinizi öldürün: bu, yaratıcınız katında sizin için daha hayırlıdır." Bunun üzerine (Allah) tövbelerinizi kabul etti. Şüphesiz O tövbeleri kabul edendir, esirgeyendir."*⁸⁰

*"Andolsun, Musa size apaçık belgelerle geldi. Sonra siz onun arkasından buzağıyı (tanrı) edindiniz. İşte siz (böyle) zalimlersiniz."*⁸¹

*"Şüphe yok ki buzağıya (Tanrı diye) tutunanlara Rablerinden bir gazap, dünya hayatında da bir horluk erişecektir. İşte biz (Allaha karşı) yalan düzenleri böyle cezalandırırız."*⁸²

Zulüm, bir şeyi olması gereken mahalden başka bir yere koymak olduğu üzere, İsrailoğulları da kendilerine açık deliller geldikten sonra tevhit inancından sapmaları ve İbadeti layık olandan başka birine yapmaları sebebiyle zalim olarak isimlendirilmişlerdir.⁸³

Allah'ı bırakarak buzağıya tapınmaları zulüm olarak nitelendirilmiş⁸⁴, kendilerine apaçık mucizeler geldikten sonra⁸⁵ bu şekilde davranmaları zulümlerini daha da derinleştirmişti. Daha önce Musa (as)'ın hak peygamber olduğunu desteklemek amacıyla Allah tarafından ona bir takım mucizeler verilmiş ve onlar da buna şahit olmuşlardı. (Denizin yarılması, Asasının yılanı dönüşmesi,

⁷⁸ İbn Aşûr, a.g.e., XVI/166.

⁷⁹ Bakara, 2/51.

⁸⁰ Bakara, 2/54.

⁸¹ Bakara, 2/92.

⁸² A'raf, 7/152.

⁸³ Taberî, a.g.e., I/323; Şerbînî, a.g.e., I/69.

⁸⁴ Bakara, 2/54.

⁸⁵ Bakara, 2/92; Nisâ, 4/153.

elini cebinden çıkarınca ay gibi parlaması gibi.)⁸⁶ Bütün bunlara rağmen Allah'ı bırakarak buzağıya tapmaları da büyük bir zulüm olarak nitelendirilmişti.

2. İnek Kesmelerinin Emredilmesi

Kuran'ın İsrailoğulları ile ilgili olarak zikretmiş olduğu konulardan biri de onlardan bir inek kesmelerinin istenmesidir. Aralarında meydana gelen bir cinayetin aydınlatılmasını Musa (as)'dan istemeleri üzerine o, kendisine gelen vahiy doğrultusunda onlardan bir inek kesmelerini istemişti. Bu mevzu Kur'an'da şöyle zikredilmiştir:

"Hani Musa kavmine: "Allah, muhakkak sizin bir sığır kesmenizi emrediyor" demişti. Onlar: "Bizi alaya mı alıyorsun?" demişlerdi. (O da) "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" demişti.

(Yine) demişlerdi ki: "Bizim için Rabbine dua et de onun (o ineğin) ne olduğunu (kaç yaşında olacağını) bize iyice açıklasın". (Musâ da): "Allah diyor ki o, ne çok yaşlı, ne de pek genç değil, ikisi ortası bir (inek) dir. Artık emrolunduğunuz şeyi yapın" demişti.

(Tekrar) şöyle söylediler: "Bizim için Rabbine dua et de onun rengi nedir, bize tam açıklasın". O da: (Rabbim) diyor ki: o, bakanlara ferahlık verecek sapsarı bir inehtir."

(Yine) demişlerdi: "Bizim için Rabbine dua et de o nedir? Apaçık anlatsın bize. Çünkü bizce birçok inekler birbirine benziyor. Allah dilerse (istenen ineği bulmaya) muvaffak oluruz (yahut hidayete erdirilmiş bulunuruz).

'Yeri sürüp, ekini sulayarak boyunduruk altında ezilmemiş, kusursuz, alacasız bir sığır olduğunu söylüyor' dedi. 'Şimdi gerçeği bildirdin' deyip sığırı boğazladılar; az kalsın bunu yapmayacaklardı.

Hani siz bir kimse öldürmüştünüz de onun (katili) hakkında birbirinizle atışmıştınız (her biriniz suçu üstünüzden atmıştınız). Hâlbuki Allah sizin gizleyecek olduğunuz şeyi açığa vurandı.⁸⁷

İnek kesme olayı Kur'an'da geniş olarak anlatılırken, Tevrat'ta ise şu şekilde bahsedilmektedir: "İsrailoğullarına söyle ki, sana sağlam, kendisinde kusur olmayan, üzerine hiç boyunduruk binmemiş bir kızıl inek getirsinler diye Rabbin İsrail oğullarına emrettiği şeriatın kanunu budur. Ve onu kâhin Eleazara vereceksiniz ve onu ordugâhın dışarısına çıkaracak ve onun önünde boğazlanacak vekahiz Eleazar parmağı ile

⁸⁶ A'râf, 7/136; İsrâ, 17/101; Neml, 27/12.

⁸⁷ Bakara, 2/67-72.

onun kanından alacak ve toplama çadırının önüne doğru yedi kere onun kanından serpecek. Ve onun gözleri önünde inek yakılacak ve onun derisi ve eti ve kanı gübresiyle birlikte yakılacak.”⁸⁸

Ayetlerin iniş sebebi ile ilgili olarak şu rivayet zikredilmektedir:

İsrailoğullarından çocuğu olmayan zengin bir adam vardı. Akrabalarından biri malını almak için onu öldürmüş, suçu da birinin üzerine yıkmıştı. Suçu üzerine atmış olduğu kabile ile kendi kabilesi savaşacak hale geldi. Tam bu esnada akliselim biri durumun peygambere bildirilmesini söyledi. Durum peygambere bildirilince o da durumun aydınlanması için onlara bir inek kesmelerini söyledi ve neticede katil ortaya çıkarılınca mirastan menedildi.⁸⁹

Böyle bir buyruk karşısında hemen ve rastgele herhangi bir inek kesmiş olsalardı, kendilerinden bu kabul olunacaktı, ancak onların art arda ekledikleri sorular sebebiyle emrin yerine getirilmesinin iyice zorlaştığı zikredilmiştir.⁹⁰

İsrailoğullarının böyle bir emri yerine getirme yerine sorular sorarak durumu iyice zorlaştırmalarının sebebi olarak; emrolundukları işin sınırlarını net bir şekilde çizmek suretiyle onu ortaya çıkarma⁹¹ veya emir ile olay arasında bağ kuramamaları olduğu söylenmiş⁹² olsa da biz bu durumun daha farklı olduğunu düşünüyoruz.

İsrailoğullarının böyle bir şaşkınlık geçirmeleri olaylar arasında bağlantı kuramamalarından değil, kendilerine emredilen inek kesme hadisesinden dolayı olduğunu söyleyebiliriz. Eski Mısır inançlarında var olan ineğe tapınma duygusu bunlarda da vardı ve hala bu inancı kalplerinden söküp atamamışlardı. Kızıl denizi geçerken Firavun ve askerleri boğulmuş ve bunlar selamete karşıya geçmişlerdi. Orada putperest bir toplumla karşılaşmış ve Musa (as)’dan bir ilah yerine ilahlar istemişlerdi. Fakat Musa (as)’ın müdahalesi ile olay yatışmış ve bunlar da hatalarından dönmüşlerdi. Musa(as), Allah’tan vahiy almak için kavmi arasında sorumlu olarak kardeşi Harun (as)’ı bırakarak Tûr’a gitmiş ve kısa bir süre sonra Sâmîrî onlara altından bir buzağı yapmış ve hemen ona tapınmaya başlamışlardı.

⁸⁸ Sayılar, 19/2-5.

⁸⁹ Taberî, a.g.e., I/379.

⁹⁰ Taberî, a.g.e., I/379; İbn Kesîr, a.g.e., I/108.

⁹¹ Şevkânî, a.g.e., s. 67.

⁹² Taberî, a.g.e., I/379; Tabresî, Ebu Ali el-Fadl el-Hasan bin el-Fadl, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*, Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye Tabresî, 1997, I/199; İbn Kesîr, a.g.e., I/109; Hâzîn, a.g.e., I/57.

Sâmirî'nin onlara başka bir hayvanın heykeli değil de inek heykeli yapmasının sebebi, ineğin onların yanındaki kutsiyetinden olabilirdi. Kavminin geçmişteki inanç yapısını çok iyi bilen Sâmirî, onları çok kolay bir şekilde saptırabilmişti. Onlardaki bu zaafı bilen Musa (as) da, sürekli olarak tevhit inancını yerleştirerek onları bu durumdan kurtarmaya çalışsa da onlar tam anlamıyla bu inançlarından kurtulamamışlardı. İlk fırsatta eski hallerine dönebiliyorlardı. En son aralarında meydana gelen katl olayında da Allah onlara inek kesmelerini emrederek, kendi putlarını kendi elleri ile kırmalarını istemiş olabilir.

Bazı müfessirler de Allah'ın onlardan başka bir hayvanı değil de ineği kesmelerini emretmesinin arkasında yatan hikmetin onlarda ineğe duyulan tazim olduğunu söylemişlerdir.⁹³

Onlar yaptıkları her yanlıştan sonra her ne kadar tövbe etseler de bir türlü tövbelerine sadakat gösterememişlerdi. Allah, onlara inek kesmelerini emretmekle tövbelerinde ne kadar samimi olduklarını ortaya çıkaracaktı. İneği kesmekle hem ineğin ibadete layık bir varlık olmadığı ortaya çıkacak hem de kalplerinde var olan buzağı sevgisi bu şekilde izale edilmiş olacaktı.⁹⁴

"Bizimle alay mı ediyordun" şeklindeki sözlerinin arkasında yatan sebep de ineği kutsal olarak görmeleri idi. Yani onlar ineğin kurban edileceğini tasavvur dahi edemiyorlardı.⁹⁵ Peş peşe gelen sorularının arkasındaki yatan sebep de bu olabilir. Çünkü onlara göre ibadete layık olan bir varlığın kesilmesi; hem de kendi elleri ile kesilmesi imkânsız gibi bir şeydi. Bir tarafta defalarca emrine karşı geldikleri için sert bir şekilde kendilerini uyaran Allah, diğer tarafta ise kesmekle emrolundukları ve kutsiyetine inandıkları bir inek vardı. İneği kesmeyi hiç istemediklerinden dolayı da sürekli olarak onun özellikleri hakkında sorular soruyorlardı.

Sormuş oldukları sorulara bakıldığında, onların içerisine düşmüş bulundukları olumsuz durum karşısındaki halet-i ruhiyelerini yansıtmakta olduğu görülmektedir. Nasıl ki hiç istemediği veya beklemediği bir durumla karşılaşan bir kimse ilk anda üzerindeki şaşkınlığı atabilmek için afallar, ne yapacağını bilemez bir şekilde değişik hallere bürünürse İsrailoğullarının sordukları sorulardan da böyle bir hal içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Adeta her soruyu sordukça zaman kazanmaya çalışıyorlar ve bu süre içerisinde de bir

⁹³ Ebu Hayyan, a.g.e., I/414; Bursevî, I/160; Tabresî, I/200; Merağî, a.g.e., I/142.

⁹⁴ Bursevî, a.g.e., I/160; Tabresî, a.g.e., I/200.

⁹⁵ Yazır, a.g.e., I/381.

çıkış yolu bulmayı arzuluyorlardı. Ama onlar sordukça Allah emrini ağırlaştırmış ve sonunda kendilerince en mükemmel olan bir ineği kesmek zorunda kalmışlardı.

Son ayette geçen; “*nerede ise yapmayacaklardı*” ifadesinden de içerisinde bulundukları halin zorluğu anlaşılmaktadır. Ama bu maddi bir zorluk değil, gel-gitleri yaşadıkları psikolojik bir zorluktu.

Sonuç

Kur’an’ın tesis etmeye çalıştığı toplumun en temel özelliklerinin başında, tevhit inancı gelir. Hz. Peygamberin içerisinde bulunduğu toplumda tevhit inancından uzak putperest bir toplumdur. Kur’an örnek tevhit toplumunu inşa etmek için değişik yollar sunmuştur. Bunlardan birisi de Kur’an kıssalarıdır. Önceki peygamberlerin kendi kavimleriyle olan tevhit mücadelelerini anlatarak, putperest Mekke toplumuna yol göstermiştir. Bu anlatılan kıssalardan birisi de Musa (as) ile İsrailoğulları arasında geçen ineğin kurban edilmesi hadisesidir.

Kur’an, İsrailoğulları ile buzağı arasındaki ilişkiden değişik şekillerde bahseder. İsrailoğulları içinde yaşamış oldukları Eski Mısır toplumunun inancından da etkilenmiş ve onlarda var olan ineğin kutsiyeti inancını benimsemişlerdi. Hatta bu inanç kalplerine öyle yerleşmişti ki bir türlü söküp atamamışlardı. Allah, kendi içlerinde Musa (as)’ı peygamber olarak göndermesine ve apaçık birçok mucizelerine şahit de olmalarına rağmen ufak bir sarsıntı karşısında hemen eski inançlarına dönüyorlardı. Adeta tevhit inancı ile putperestlik arasında gidip gidip geliyorlardı.

Aralarında meydana gelen katil olayının akabinde, emredildikleri inek kesme hadisesinde de eski inançlarıyla bir ilişkinin olduğunu söyleyebiliriz. Görüntüde işlenen cinayetin aydınlığa kavuşması ile inek kesme arasında bir irtibat yokmuş gibi algılansa da gerçekte çok ciddi bağlar bulunmaktadır. Sahip oldukları eski inançlarından bir türlü kurtulamayan, her fırsatta ona dönmenin özlemini yaşayan bu insanları, Allah kendilerince şiddetli bir imtihana tabi tutarak onları bu yanlış inançlarından kurtarmak istemiştir. Onlar her ne kadar sahip oldukları eski inançlarının etkisinden dolayı ineği kesmekte tereddüt etseler de Allah, kendi sahte ilahlarını kendilerine kestirerek onlara tevhit yolunu göstermiştir.

Kaynaklar

Kur'an-ı Kerim.

Albayrak, Kadir, "İsrailoğulları'nın "Altın Buzağı"sı ve "Kızıl İnek"i", Bilimname, Sayı: V, Yıl: 2004/2.

Alusî, Şihabuddin es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'an'ı-l-Azîm ve's-Sebî'l-Mesânî*, Daru'l-Fıkr, Beyrut 1993.

Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafa, *Ruhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

el-Cezâirî, Ebu Bekir el-Câbir, *Eyserü't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikemi, Medine 2002.

Demirci, Muhsin, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

Demirci, Kürşat, *Hinduizm*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1996

Hacaloğlu, Haluk, *Hayat, Ölüm ve Ötesi*, İstanbul 1996.

Ebu Hayyan, Muhammed b. Yusuf el-Endülüsi, *Tefsîrü'l-Bahri'l-Muhîr*, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

el-Hâzin, Alaâddin Ali b. Muhammed b.İbrahim el-Bağdadî, *Tefsîrü'l-Hâzin (Lübâbü't-Te'vîl fî Meânî't-Tenzîl)*, Midyat (t.y.).

İbni Aşur, Muhammed Tahir, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Daru't-Tûnisiyyetü, Tunus 1984.

İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdu'l-Hak b. Atiyye el-Endüli, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dar-u İbni Hazm, Beyrut 2002.

İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîrü'l-Kur'an'ı-l-Azîm*, Mektebetü Darü't-Türâs, Kahire (t.y.).

İbn Manzur, Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, İran (1405 h.). Kitabı Mukaddes, İstanbul 1996.

Küçük, Abdurrahman, Tümer, Günay, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîrü'l-Merâğî*, Daru İhyâu't-Türâs, Beyrut (t.y.).

Razî, Muhammed, *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî*, Daru'l-Fıkr, Beyrut 2005.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefâsîr*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 2007.

eş-Şerbînî, Muhammed Ahmed el-Hatîb, *Tefsîrü'l-Hatîbi's-Şerbînî*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

et-Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'an*, Dar-ü İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 2006.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîrü't-Taberî (Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kurân)*, Daru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 2005.

Tabresî, Ebu Ali el-Fadl el-Hasan bin el-Fadl, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübî'l-İlmüyye, Beyrut 1997.

Tümer, Günay, *Brahmanizm*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1992.

- Tümer, Günay, *Budizm*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1996.
- Uzun, Musa, *Firavun*, İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul 1996.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul (t.y).
- ez-Zemahşarî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, *Tefsîrü'l-Keşşâf*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2005.
- ez-Zuheyli, Vehbe, *et-Tefsirü'l-Vasît*, Daru'l-Fikr el-Muâsıra, Beyrut 2006.

